

Buhara emirliginiň talanan hazynasy

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Buhara emirliginiň talanan hazynasy BUHARA EMIRLIGINIŇ TALANAN HAZYNASY

Suratdaky Buhara emiri Seyit Alymhan

Öz döwründe ýazylan resminamalar we taryhy çeşmelerden, taryhçy alymlarymyzyň soňky wagtlarda geçiren möhüm barlaglaryndan mälim bolşuna görä, terroçy gyzyl imperiýa bolşewikleri Buhara emiriniň hazynasyndan tonnalarça guýma

altyn, kümüş, million-million somlyk altyn-kümüş teňňeleri, gyzyla barabar başka gymmatbaha baýlyklary talapdyrlar. Alymlarymyzdan, I.Ýoldaşow we N.Haýdarowyň «Emir Alymhanyň hazynasy nirede?» Makalasynda («Fan we durmuş» žurnaly 1991, 10-nji sany) ýazmagyna görä, 1914-nji ýyldan ozal emiriň maşgalasyna degişli altyn-kümüş pullar we başgada gymmatbaha şaý-sepleriň sanawy ýazylan depderleriň özi takmynan bir ýarym alçyn (bir alçyn 70 sm deň) galyňlykda bolupdyr. Şol makalada Türküstanly aktiwistleriň öňbaşçysy hasaplanan Mahmythoja Behbudynyň redaktorlygynda çykarylan «Aýna» žurnalynyň 1914-njy ýylyň 25-nji sanyndan bir parça getirilýar: «Häzirki wagtda buhara emiriniň eýeçiliginde bolan hazyna we mülki ýaly baýlyk, hiç haýsy döwletde bu derejede ätiýaç saklanan baýlyk bolmasa gerek. Buhara emiriniň köşklerinde saklanýan altyn-kümüş pullaryň boýy 50 alçyn, ini 20 alçyn we belentligi 8 alçyndan ybarat bolan bir dagdyr. Bu hazynadan başga-da 3 alçyn ululygykda ýene bir ýer küme hazynasy bolup, ol rus, buhara we başka döwletleriň altyn pullaryndan doldurylandyr. Emiriň altyn-kümüş pullary oňa garaşly banklarda hem saklanýar. Meselem, Çarwu begliginde emiriň 10 pud (160 kg) altyn, 1.000 puddan (16 tonna) köpräk teňňeleri bar. Olardan daşary, Buhara emiriliginde altyn kânleri bolup, hazyna olardan asyryň başynda gazyp çykarylan ýokary hilli gyzyllar bilen doldurylypdyr». Indi şul soňky söze üns bereliň. Makalada nygtalmagyna görä, Buharada çyndanam altyn kânleri kân bolupdyr. Nurata dagynyň eteklerinde Sintap, Zermitan, Muruntow ýaly sekiz sany altyn-kümüş kânleri gadym döwürlerden bäri mälim. Muruntowdaky altyn kâninden diňe asyrymyzyň başyndan bäri däl belki-de näçe ýüz ýyllar bäri peýdalanyp gelinýär.

Şu setirleriň awtory, özüm Muruntow altyn kâniniň taryhy bilen gyzyklanyp, 1970-nji ýylyň baharynda meşhur geolog alym, akademik I.Hemrabaýewa: «Buharaň gyzyly sowet döwründe ýüze çykdymy ýa-da Muruntow öňem mälimdimi?» Diýen sorag bilen ýüzlendim.

Ol: «Buharanyň şan-şöhratyny äleme ýaýan, emirligi güýçlendiren onuň Muruntowdaky altynlarydyr. Gyzyly kâni VIII

asyrdaky araplaryň çözüşi döwründe hem bardy. Ýöne ol gizlin syr hökmünde saklanýardy. Biz, sowet alymlary Muruntowy ellinji ýyllarda ýüze çykaryp bildik».

«Buhara emiriniň altynlary»

Atly makalaň awtorlary H.Uzakow, S.Halbaýew geçiren barlaglarynyň netijesinde emir guşbegi tarapyndan hasaba alynan baýlyklary ýüze çykardylar: ««Buhara altyny– 1,148.380 sany, rus altyny – 4,365.100 som, Gamburg guýma gyzyly– 1,108 pud (17 tonna 728 kg), Gamburg guýma kümüşi – 2,844 pud (45 tonna 404 kg), rus kümüş teňňeleri –1,385 pud (22 tonna 160 kg), Buhara hazynasy– 62,834.780 sany, Buhara mis teňňesi – 731 pud (5 tonna 50 kg), rus bankynyň kümüşi –864 pud(13 tonna 734 kg) we başkalar, jemi 34 dürli atlarda gymmatbaha zatlar hasaba alnypdyr.

Guşbegiň hasaba alan hazyna baýlyklary takmynan aşaky ýaly bahalanýar: Buhara altyny– 5 million 741900 som, rus gyzyly– 4 million 378100 som, Gamburg guýma kümüşleri– 1 million 706400 som, ownuk rus kümüş teňňeleri – 346200 som. Buhara teňňeleri (15 teňňelik)–9 million 425217 som, Buhara mis teňňesi 4386 som, gyzyly 266592 som, gyzyly mebelleri (20458 sany)–9 million 883214 som, türk altyn lirasyny– 90420 som. Daşary ýurt altynlary – 18254 som, 150 karat brilliantlar– 1 million 730600 som, gyzyly ýakutlar – 209176 som. Şaý-sepler– 9 million 500 müň som, brilliant ýüzükler we başkalar – 230400 som. Gamburg guýma kümüşleri 746590 som, gyzyly parçalary–150 müň som, kümüş parçalary – 50 müň som, jemi 73 million 252 müň 380 som bolýar.

Şuny aýratyn bellemeli, Buhara emirligindäki wezipli adamlar: Baş wezir hasaplanan guşbegi, kazy, reýis, hazynaçylar, baý söwdagärler we başka emeldarlaryňam ummansyz baýlyklary bolupdyr. Şol makalada Buhara emirliginiň kazysy Burhaniddiniň şahsy baýlygy «haryt» işinde ýyganan resminamalaryň esasynda şeýle hasaplanýar:

Guýma Gamburg gyzyllary 38 pud (608 kg), gyzyly goş-golamlar 85 pud (1 tonna 360 kg), kümüş goş-golamlar – 30 pud (1 tonna 440 kg) guýma kümüşler – 14 pud (224 kr), brilliantlar – 920 karat, gymmatly daşlar– 14 pud. Rus tylla teňňeleri– 86500

som, daşary ýurt tylla teňňeleri – 4468 top (1 topda birnäçe – 10, 20, 50, 100, hatda 1.000 teňňe-de bolmagy mümkin). Buhara altynlary 286014 top, Buhara teňňeleri– 7 million top, Rus bankynyň kümüşleri– 128987 som (Uz MDA, OF 243-iş, 2-sahypa). «Uzbekistan edebiýaty we sungaty» gazetini, 1992, 33- sany».

Bu diňe ýekeje kazyň baýlygy. Emirlilik döwründe hökmürowan bolan uly-kiçi emeldarlaryň million-million altyn teňňe pullary, şaý-sepleri, gymmatbaha baýlyklary bolandygyny Sadreddin Aýny özüniň «Buhara rewolýusiýasynyň taryhy üçin materiallar» atly taryhy eserinde jikme-jik beýan edýär. Emiriň gazabyna sezewar bolan uly-kiçi emeldarlaryň baýlyklary ellerinden alnyp emirligiň gaznasyna geçirilýär.

Şol makalada gizlin resminamaň «Prawiteli» diýip atlandyrylan sahypalarynda Fruze öňbaşçylygyndaky bolşewikleriň çozuşy döwründe emiriň Buharadaky gaznasyndan Moskwa äkidilen altyn, kümüş, şaý-sepler, gymmatbaha baýlyklary on, on-üçden az bolmadyk gyzyl harby wagonlardan ybarat birnäçe eşelony düzendigi nygtalýar.

Ýogsa-da, diňe Buhara däl, uly Türküstan diýary bolşewikleriň basmaçylygy döwründe ýer-bilen ýegsan boldy. Ýurduň bibaha baýlyklary merkeze daşaldy.

Meşhur ýazyjy Duşan Feýzi «Barmyň, erkinlik» makalasynda («Gülistan», 1991, 4-sany) Buharada bolşewikleriň amala aşyran rewolýusiýasy sebäpli ýurdyň baýlygy talaňa salynandygy, zähmetkeş halkyň maddy ýagdaýynyň gözgyny hala düşendigini ýazýar:

«General Fruzeniň harby bölümleri şäheri oka tutýan mahaly, generalyň özi Kogan şäherindäki minaranyň üstünde durup, dürbin arkaly küli göge sowrulýan şäheriň köşkünü, metjit-medreseleri, çaň-tozany al-asmana göterilýän jaýlary, halkyň ahy-nalasyny tomaşa edip durdy. Bu nähili «halasgär?» Oktýabr rewolýusiýasynyň «azatlyk» nurlary diýenimiz şulmy? Ertesi gün (1921 ýyl 3 sentýabr) guýrugyna 13 sany ýük wagony tirkelen parowoz Kogan demir ýol bekedinden Peterburga tarap rowana boldy. Bu wagonlarda Buhara köşgünden, emirligiň gaznasyndan talanan gyzyllar, altynydan ýasalan goş-golamlar, taryhy we maddy gymmatlyga eýe bolan zatlar bardy».

XIX asyryň ikinji ýarymynda we XX asyryň başlarynda Gubarýewiç Radobilski özüniň «Экономический очерк Бухари и Туниса» (СПБ. 1905) kitabynda: «Emirligiň umumy girdejisi we çykadjysy 7 million som, şondan gazna 4 million som geçirilýär» diýip ýazýar. S.Aýnynyň «Buhara rewolýusiýasynyň taryhy üçin materiallar» kitabynda ýazylmagyna görä emirligiň umumy girdejisi 1912-nji ýylda 30 million som ekeni. Rewolýusiýa çenli emirligiň 6 müň esgeri üçin 1 million som, müň sany göwünli esger üçin takmynan ýüz müň som sarplanan ekeni. D.N.Logofetiniň «Бухарское ханство под русским протекторатом» (СПБ. 1869.) kitabynda ýazmagyna görä, girdejiler 18 million som, çykadjylar bolsa 2,5 million somdan ybarat ekeni. Emma Buharada Russiýa syýasy agentliginiň ýygnan maglumatlaryna seredenimizde, 1869-nji ýylda Buhara emirliginiň gaznasynda 7349,5 million som bolupdyr. Emir guşbeginiň maglumatlaryna gör bolsa, emirligiň ýyllyk girdejisi 3 million 345 som eken. Bu we başga maglumatlaryň birine-birine gabat gelmeýändiginden belli boluşy ýaly, Buhara emirliginiň gaznasynyň anyk hasaby saklanmadyk. Buhara emirliginiň gaznasyndan ýekeje-de abadançylyk, mekdep gurluşygy, suw çykarmak üçin gazuw işlerine, saglygy goraýyş işlerine pul aýrylandygy hakynda maglumat ýok. Öz döwrüniň meşhur alymy Ahmet Danyş Buharaň suwsuz ýerlerine kanal arkaly amyderýadan suw eltmek üçin hazynadan pul aýyrmagy teklipe edeninde emir teklibi ret edipdir. Meşhur ýazyjy we alym Abdyrauf Fitret «Hint syýahatçysynyň kyssasynda» Buharada saglygy saklaýyş, ylym-bilim pudagynyň gözgyny ýagdaýdadyny nygtap, Buhara hökümdarynyň ilatyň haýyrly işleri üçin hazynadan pul aýyрмаýandygyny ýazýar.

Belli boluşy ýaly, rewolýusion agdarylyşykdan öň patyşa Russiýasynyň golastynda bolan emirligiň çäklerinde rus banklary, söwda-satyk düzümleri, Rus-Buhara şereketleriniň paýdarlarynyň täsiri güýçlidi. Rus hökümeti Buhara emirligini ykdysady tarapdan hasda jylawlamak maksady bilen bu ýerde kagyz pul çykarmagy talap etdi. Seýit Alymhan ruslaryň nobatdaky aldawyna aldanmady. Ol kagyz pul çykarmaga howlukmady. W.I.Leniniň ugradan M.Frunze, W.Kuýbyşew

ýolbaşçylygyndaky bolşewikler Buharany harby güýç bilen basyp alyp, sebitde Sowet häkimiýetini guranlaryndan soňra kagyz pullar çykaryldy. Buhara halk komissarlar sowetiniň başlygy Faýzulla Hojaýewiň öňbaşçylygynda 10 ýyla (1923–1933) niýetlenen 3 million somlyk pul çykaryldy. Onuň halk hojalygyny ösdürmekde, halkyň abadançylygyny gowulamakda ähmiýeti uly boldy.

Frunze, Kuýbişew ýolbaşçylygyndaky bolşewikler Buharada rewolýussion agdarylyşygy amala aşyran wagtlary (1920-nji ýylyň güýzi) Buhara emiri Seýit Alymhan altyn-kümüş we başga baýlyklaryny özi bilen daşary ýurda äkidendigi barada her dürli pikirler bar. Taryhçy alymlardan N.Ýoldaşow, N.Haýdarow, S.Halbaýewiň makalalaryda ýazylmagyna görä, Emir Alymhan özi bilen 100 arawada altyn we gymmatbaha baýlyklaryny alýar, şondan 25 arawasy Gijduwan etrabyndaky Işan köpriň ýaynda bolup geçen söweşde bolşewikleriň eline geçýär. Mundan daşary gyzyň goşun emirlige garşy rewolýusion ýörişleriniň dowamynda Nurata, Hatyrçy, Kermana begliklerinde saklanýan 103 pud altyn we kümüş teňňeleri, göwher, ýakut we başga gymmatbaha metallary ele geçirýär.

Patyşa Russiýasy döwründe, rewolýusiýadan soňky gyzyň imperiýa döwründe (1840–1991) ähli Türküstanyň mülki basmaçylar tarapyndan talaňa salyndy. ÇK, GPU, NKWD, KGB ýygnan maglumatlaryna seredenimizde, Emir Alymhan bolşewikleriň çozuşy sebäpli Buharany terk edip giden mahaly hazynasyndan 2.000 karat brilliant we altyn, jemi 18 halta baýlygyny özi bilen äkidýär ("Uzbekistan edebiýaty we sungaty". 1992 ýyl 14 awgust).

«Buhara emirliginiň altynlary» atly makalaň awtorlary «haryt» atly işde bir hakykat bar – diýip ýazýar. – Orta Aziýada milli bölünişik geçirilen döwründe (1924-nji ýyl) ýerli türk halklary süýji gep-sözler bilen aldaýarlar – emirligiň mülküne mirasdüşer Buhara Şura respublikasy dargadylmagyndan esli wagt ozal, ýaňy wagyz-nesihat işleri geçirilip başlanan wagtlary Moskwada şura hökümetiniň uly ýolbaşçylary tarapyndan hazyna baýlyklary hakynda hasabat toplanýar, şol resminamada Buhara Şura Sosialistik respublikasyndan alynan altyn, kümüş we her

dürli gymmatbaha zatlar döwlet gaznasy tarapyndan kabul edilip saklanandygy ýazylýar. Bu ýerde jemi 9 sany hasabatdaky maglumatlar umumylaşdyrylyp getirilýär:

1. 332-hasabatda: guýma altynlar– 5 pud, 12 funt, jemi altyn hasabynda– 112233 som 36 teňňe.
2. 520-hasabatda: altyn – 2 pud, 12 funt, jemi 35 müň 687 som 29 teňňe, altyn parçalary we altyn goşlar– 4 pud, 15 funt, jemi altyn hasabynda– 46997 som 16 teňňe.
3. 500 we 519-hasabatlarda: kümüş goşlar – 224 pud, 01 funt, jemi altyn hasabynda– 61996 som 77 teňňe.
4. 519 we 520-hasabatlarda: goş-golamlara dakylan gymmatbaha daşlar, jemi altyn hasabynda – 152831 som 8 teňňe.
5. 322-hasabatda: rus altyn teňňeleri, jemi 239693 som 91 teňňe; Buhara altyn teňňeleri 54 müň 331 som 72 teňňe.
6. 327 we 331-hasabatlarda: Buhara teňňeleri– 199 pud 39 funt (bahasy görkezilmedik) we ş.m, ýokarkylaryň hemmesi altyn pul hasabynda 3 million 168 müň 172 som 42 teňňe bolýar– 0F 243 şt, (29-sahypa).

Adybelli taryhçy alym Haýdarbeg Bababegowyň ýazmagyna görä, şol gymmatçylyk döwründe bir pud un 95 teňňe, tüwi 1 som 20 teňňe, arpa 60 teňňe, üzüm 3 som 80 teňňe, bir sany semiz goýun 2 som eken. Ýokarda sanap geçilen altyn-kümüş, şaý-sepleriň we çäksiz baýlyklaryň altyn pul hasabyndaky gymmatyny şuňa deňeşdirip bilmek mümkin.

Uly döwlet işgäri Faýzulla Hojaýew şol bir wagtda Buharanyň jemgyýetçilik-syýasy taryhyny bilen we Buharaň taryhyna degişli dürli eserler ýazan ussat ýazyjy alymdy: «Buharaň hökümdary Seýit Alymhanyň banklarda we haryt görnüşinde saklanýan baýlyklary 100 million somdan köpräkdir. Bu heniz hemmesi hem däl– diýip ýazýar Faýzulla Hojaýew özüniň «Taryhy ýubileý» eserinde– Meselem, haryt görnüşinde esasan pagta we garaköli bagana görnüşinde uly baýlyklar 1919-nji ýylda, 1920-nji ýylyň başynda Angliýa ugradylandygyny we emiriň Fransuz banklarynda saklanýan pullarynyň bardygyny bilýäris. Emir gaçyp gideninde-de azyndan 10-15 million somy özi bilen

äkitdi.»

Buhara emiri Seýit Alymhanyň hökümdarlygy emirligiň hazynasyndaky çäksiz baýlyklar, million-millions altyn-kümüşler hakynda Faýzulla Hojaýewden daşary Sadreddin Aýny, Abdyrauf Fitret, Abdylwahyd Manzum ýaly ýazyjylar kän kitaplar ýazdy. Esasanam S.Aýnynyň «Dohunda» romanynda şol döwürdäki durmuş özüniň ajaýyp edebi beýanyny tapýar.

Mejit Hasanynyň «Ýurdyň boýnundaky gylyç ýa-da basyp alyşlar» (“Юрт буйнидаги қилич ёки истило”) (Daşkent. «Adalat». 1997) kitabyndan alnynan makaladan gysgaldylyp terjime edildi.

Terjime eden: Saparmyrat GÜRGENÇLI. Taryhy makalalar